

Károlyi Sándor versus Wekerle Sándor. A hitelszövetkezeti mozgalom 1887 és 1895 között

KÁRBIN ÁKOS

A Károlyi Sándor által fémjelzett szövetkezeti mozgalomnak megannyi nehézségen kellett túljutnia, mire a Hangya Szövetkezet 1898-ban megalakult. Jelen írásomban a Hangyát megelőző időszak kihívásait vettem górcső alá. Vizsgálódásom kezdőpontja a regálémegváltás folytán adandó kártalanításról szóló 1888. évi XXXVI. törvénycikk megalkotása, majd a Magyar Földművelés- és Közlekedésügyi Járadékbank 1894. novemberi Minisztertanácsi előterjesztésével zárul. Ez az intervallum egybeesik Wekerle Sándor hivatali idejével.

Wekerle 1887 és 1889 közötti pénzügyi államtitkári, 1889 és 1895 közötti pénzügyminiszteri, valamint 1892 és 1895 közötti miniszterelnöki hivatali ideje alatt számos intézkedés történt a szövetkezeti mozgalommal kapcsolatban. Tömérdek ellenérv és ellentétes felfogás állt azonban egymással szemben az érintett felek – az agráriusok és a kabinet – között, ahogy jókora eltérések mutatkoztak az elvi elgondolás és a gyakorlati megvalósítás között is.

A tanulmányban többek között azt kísérem meg nyomon követni, hogy a kormányzat által a törvényben rögzített kárpótlás, illetve kártalanítás milyen ok miatt késett, illetőleg halasztották el, vagy egyszerűen elsikkadt. Mi volt Schmidt József szerepe a törvényjavaslat-tervezetben? Mi történt az 1893. márciusi pénzügyminisztériumban (PM) tartott ankéton és ezt követően? Miért nem terjesztették a törvényhozás elé a javaslatot? Milyen szerepe volt az 1875. évi kereskedelmi törvénynek a szövetkezetekkel kapcsolatos vitában?

Vári András 2009-ben megjelent monográfiája¹ szerteágazóan és alaposan tárta fel és új kutatási eredményekkel gazdagította a szövetkezetekkel kapcsolatos tudásunkat. Munkámban támaszkodom megállapításaira, ugyanakkor szólnom kell arról, hogy helyenként nem értek egyet észrevételeivel.

¹ VÁRI András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest 2009.

Károlyi Sándor politikai pályája

Ebben a fejezetben csak röviden kívánom áttekinteni Károlyi Sándor gróf politikai pályafutását, nem a szövetkezeti, valamint az agrárius mozgalommal kapcsolatos életszakaszára, hanem kifejezetten képviselői pályájára koncentrálva. A gróf életútját részletesen tárgyalja Fehér György közelmúltban megjelent biográfiájában.² Ebben az első két rövid fejezetben azt szándékozom bemutatni, hogy Károlyi és Wekerle milyen minőségükben és pártszínekben találkoztak egymással és lehettek befolyással a másikra a regálékártalanítással, a szövetkezetekkel, a szövetkezeti törvénnyel és a szövetkezeti bankkal kapcsolatban.

A kiegészítést megelőzően Károlyi az 1861. évi – április és augusztus között ülésező – országgyűlésen, a Határozati Párthoz csatlakozott, s Horgas-Tápé választókerületből szerzett mandátumot.³ Károlyi nem számított a Teleki László által képviselt irányzat első vonalához, de tájékozott volt az országgyűlési ügyekben. Ezt követően a politika és az országgyűlési munka háttérbe szorult nála. Politikával újfent csak néhány esztendővel később kezdett foglalkozni. Ugyanakkor – egyes megközelítések szerint – Károlyinak a politikába történő újbóli bekapcsolódása későn történt meg, ekkor 50 esztendő volt.⁴ Hiszen az ő társadalmi csoportjára jellemzően a fiatalok döntő többsége a politikai, illetve az országgyűlési munka iránti buzgalmában a választási törvényben rögzített 24 éves alsó korhatárt is nehezen várta ki. Károlyit azonban kevésbé érdekelte a napi pártpolitika, sokkal inkább a magyar gazdaság alakulása, főleg a mezőgazdasági termelés fejlődése és az agrártársadalom nehézségei foglalkoztatták. Ezért indult el az 1881. évi választásokon a kormánypárt színeiben a tasnádi kerületben, ahol mandátumot is szerzett. Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt nem találta meg számításait a Szabadelvű Pártban, ugyanakkor az uralkodóhoz fűződő jó viszonyát mutatja, hogy az 1881 és 1884 közötti parlamenti ciklusban, 1883 januárjában Ferenc József valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki.⁵

Károlyi a következő parlamenti ciklusban belépett az Apponyi-féle Mérsékelt Ellenzékbe, közben megválasztották képviselőnek a tasnádi kerületben is, de végül az eszterházi kerület mandátumát

² FEHÉR György: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906*. Budapest 2019.

³ FEHÉR 2019. 39–40.

⁴ PÖLÖSKEI Ferenc: Károlyi Sándor „vitái” Tisza Istvánnal. In SIPOS Levente szerk.: *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Budapest 2010. 40.

⁵ FEHÉR 2019. 168.

tartotta meg.⁶ Ebben a parlamenti ciklusban Károlyi kezdeményezésére társaival megalapították a raiffeiseni minta alapján működő Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei hitelszövetkezetet, amelynek alapszabályait a megyei közgyűlés 1886. április 12-én hagyta jóvá.⁷ Majd az 1887. évi választásokon szintén Apponyi szövetségeseként indult az eszterházi kerületben, s nyert, így bekerült az országgyűlésbe.⁸ Tisza 1890. márciusi távozásakor még az az ötlet is felmerült unokatestvérében, Károlyi Gyulában, hogy Károlyi „kuzin”-ból földművelésügyi miniszter, vagy akár Pest vármegyei főispán is lehet: „A miniszter válság itt van. Tisza beadta lemondását, és el lett fogadva. Pár nap múlva ez publikus lesz. Egyelőre Szapáry lesz miniszterelnök, és ő alatta fognak valószínűleg megindulni a fusionális Machinactiók, melyek hogy mily eredményre vezetendnek még beláthatatlan. Azt hiszem ha fusió létesül a Mérs. ellenzékkal Csáky lesz min. elnök. Te távol vagy e fontos pillanatban és azért szeretném magamat agensedül felajánlani s tőled egyenesen megtudni, hogy te esetleges combináció esetére hajlandó volnál-e a földművelésügyi miniszterség elvállalására, vagy hajlandó lennél-e Pest megyei főispánság elvállalására” – írta Károlyi Gyula.⁹ Ugyanakkor a kedves rokon meglehetősen távol állt az igazságtól akár Szapáry, akár Csáky vagy akár Károlyi tekintetében.

Az 1892. évi választások alkalmával Károlyi szintén az eszterházi kerület képviselője volt a Nemzeti Párt színeiben.¹⁰ A Bánffy Dezső báró miniszterelnöksége alatt tartott 1896. évi választásokon a Heves vármegyei pétervásárai és az Abaúj-Torna vármegyei garbóc-bogdányi körzetben indult, de az utóbbit tartotta meg a Nemzeti Párt képviselőjeként.¹¹ Széll Kálmán kormányfői hivatali ideje alatt a Nemzeti Párt és a Szabadelvű Párt fúzióra lépett, s így Károlyi is visszatért a kormánypártba. Az 1901. évi választásokon az Abaúj-Torna vármegyei Göncön indult, s nyert.¹² Széll lemondását követően még nem lépett ki a kormánypártból,

⁶ *Országgyűlési almanach. 1884–1887. évi országgyűlés.* Szerk. HALÁSZ Sándor. Budapest 1886. 89. (A továbbiakban *Oa*)

⁷ FEHÉR 2019. 229.

⁸ *Új országgyűlési almanach. 1887–1892. évi országgyűlés.* Szerk. STURM Albert. Budapest 1888. 242.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban HU-MNL-OL), Károlyi Sándor II. Károlyi Gyula levele Károlyi Sándorhoz. P 389-2/c-6-No. 5. [H. n.] 1890. március 7.

¹⁰ *Oa 1892–1897. évi országgyűlés.* Szerk. STURM Albert. Budapest 1892. 251.

¹¹ *Oa 1897–1901. évi országgyűlés.* Szerk. STURM Albert. Budapest 1897. 268.

¹² *Oa 1901–1906. évi országgyűlés.* Szerk. STURM Albert. Budapest 1901. 291.

végül 1904 novemberében szakított a Szabadelvű Párttal.¹³ Elindult az 1905. évi választásokon és a nagykárolyi kerületben mint párton kívüli, mandátumot szerzett.¹⁴ Súlyosbodó betegsége miatt azonban a parlamenti munkában már nem vett részt, majd 1906 áprilisában elhunyt.

Kornfeld Zsigmond életrajzírója, Radnóti József a következőket fogalmazta meg a bankvezér és Károlyi kapcsolatáról: „A magyar merkantilizmusnak Kornfeld Zsigmond volt a leghivatottabb, legmeggyőződésebb, legnagyobb hatalmú és legteljesebb műveltségű vezére, aki buzgón kereste a megértő és kiegyenlítő érintkezést az agrárfronttal, amelynek élén akkor Károlyi Sándor gróf állt. Károlyi rendkívül eszes ember volt, sok tudással, széles horizonttal és mély bölcsességgel. Kornfeld sokat hadakozott vele, de igen nagyra becsülte és értékelte. A gazdasági béke érdekében egyszer meglátogatta és órákig beszélgettek. Búcsúzáskor – a látogatás karácsony táján történt – Kornfeld ezeket mondta: – Kívánok Önnek gróf úr, boldog újévet és a belső szabadságot. Károlyi ránézett, a tekintete fátyolos lett és csöndesen mondta: – A belső szabadságot, a lélek szabadságát, ó, ha valaki azt elérhetné! Ez az ő hangjuk volt, ezek voltak az ő szavaik, az ő színeik. Ez volt az ő gondolkozásuk. Ez volt a stílusuk. Így éreztek és így beszéltek és így cselekedtek. Ez az ő hangjuk volt és velük együtt múlt el. Károlyi Sándorral és Kornfeld Zsigmonddal”.¹⁵

Wekerle Sándor politikai pályája

Wekerle Sándor 1870 októberében fogalmazósegédként kezdte meg pályáját a pénzügyminisztériumban, majd 1874-től miniszteri fogalmazóként folytatta azt.¹⁶ 1877-től már mint miniszteri titkári címmel és jelleggel felruházott fogalmazó szolgált a hivatalban. Szapáry Gyula gróf pénzügyminiszter felterjesztése nyomán Wekerlét miniszteri osztálytanácsosi címmel és jelleggel léptették elő, majd 1881-től a minisztérium elnöki osztályát vezette. Szapáry előterjesztése nyomán Wekerlét címzetes osztálytanácsosi státuszából valóságos osztálytanácsossá nevezte ki az uralkodó. 1885. január 1-jétől az államfő miniszteri tanácsossá nevezte ki, és Tisza miniszterelnök, valamint Szapáry pénzügyminiszter köz-

¹³ FEHÉR György: Gróf Károlyi Sándor (1831–1906), az aktív arisztokrata. *Certamen*, 2021. 8. 160.

¹⁴ *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910*. Szerk. FABRO Henrik – UJLAKI József. Budapest 1905. 302–303.

¹⁵ RADNÓTI József: *Kornfeld Zsigmond*. Budapest 1928. 146–147.

¹⁶ KÁRBIN Ákos: *Wekerle Sándor, a Monarchia aranyembere. Az Osztrák–Magyar Monarchia valutareformjának kezdeti szakasza, 1889–1893*. Budapest 2021. 28–29.

vetlen munkatársává tette: az 1. pénz- és hitelügyi főosztály főnöke lett. Wekerle osztályfőnök minőségében ekkor szerezte első szónoki tapasztalatait a képviselőházban, ugyanis miniszteri tanácsosként többször is felszólalt a Házban.¹⁷ Végül Baross Gábor kísérelte meg „elcsábítani” a pénzügyminisztériumból közlekedésügyi államtitkárnak – ennek megvalósulása egy hivatali hatásköri megállapodáson múltott, ami nem jött létre, így Wekerle nem fogadta el a posztot –, majd Baross újabb pozíciót ajánlott fel számára, s úgy tűnt, Wekerle pályát vált és az államvasutaknál folytatja karrierjét.¹⁸ Am Szapáry visszalépését követően, 1887. február 11-től végül ő lett a pénzügyi államtitkár Tisza miniszterelnök és ideiglenes pénzügyminiszter alatt.¹⁹ Tehát Wekerle a minisztériumban eltöltött tizenhét esztendő során a pénzügyi kezelés minden berkét bejárta. Wekerle államtitkári pozíciója mellett képviselő is lett, az 1887. évi választásokon két kerületben – Bánát-Komlós és Nagybánya – is elindult. Mindkét kerületben megválasztották képviselőnek, de végül a nagybányai kerület mandátumát tartotta meg.²⁰ Tisza Kálmán pénzügyminiszteri tisztségében 1887–1888 fordulóján előterjesztette a képviselőházban az 1888. évi költségvetést, továbbá hároméves gazdasági programot hirdetett meg.²¹ A program célja az államháztartás egyensúlyának megteremtése volt, amit Wekerle prognózisa szerint Tisza 1890-re ígért.²² Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása után 1889 áprilisában Wekerle pénzügyminiszter lett. A tárcáját 1890 márciusától a Szapáry-kormányban is megtarthatta. Ez idő alatt nagy népszerűségnek örvendett, amit a valutareform keresztülvitele még fokozott.

Ennek köszönhetően 1892 novemberében Ferenc Józseftől ő kapott kormányalakítási lehetőséget és nagy parlamenti többséggel a háta mögött kormányzott. 1895 januárjában visszalépett, mert a bizalom az

¹⁷ *Dr. Wekerle Sándor beszédei. 1887–1892.* I. kötet. Dr. Wlassics Gyula báró előszavával. H. n. [Budapest] é. n. [1918.] 35.

¹⁸ HU-MNL-OL-K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944. (A továbbiakban MTJK) 1887. 01. 27. 3. ülés 6. pont. „A magyar államvasutak általános igazgatási főosztály igazgatója állás betöltésére »Weckerle« Sándort neveztetett ki.”

¹⁹ KÁRBIN 2021. 35.

²⁰ TÓTH, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892.* München 1973. 338.

²¹ GEYR, Géza Andreas von: *Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie.* München 1993. 98.; MATLEKOVITS Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye.* II. kötet. Budapest 1898. 1021.

²² SZTERÉNYI József: Wekerle Sándor. In BALLA Antal szerk.: *A Magyar országgyűlés története 1867–1927.* Budapest [é. n.] 1927. 143.

uralkodó és közte elveszett. A miniszterelnöki székbe második alkalommal 1906 áprilisában tért vissza a koalíció élén, s egészen 1910. január elejéig töltötte be a tisztséget. Ekkor Temesvár országgyűlési képviselője volt. Az idős és beteg Wekerlét – hosszas győzködést követően – IV. Károly bízta meg, hogy immáron harmadik alkalommal is alakítson kormányt 1917 augusztusában. Az utolsó miniszterelnöki ciklusa nem volt kifejezetten sikeres: 1918 októberében visszalépett hivatalától.

Állami beavatkozás vagy támogatás

Tisza Kálmán miniszterelnöki hivatali ideje (1875–1890) a gazdasági modernizáció időszaka volt Magyarországon. A nyugat-európai és legfőképpen ausztriai gazdasági színvonal eléréséhez, vagy inkább megközelítéséhez az államra komoly szerep hárult a gazdaság fejlesztésében. A liberális magyar gazdaságpolitika elutasította a közvetlen állami beavatkozást, ugyanakkor sokat tett annak érdekében, hogy a fejlődés feltételeit, a jogi kereteket megteremtse.²³ Meglehetősen összetett feladatot jelentett az új jogrend kialakítása, mivel a gazdasági élet egészét át kellett fognia. A liberalizmus legklasszikusabb formájában alkották meg a Tisza-korszak kezdetén az 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvényt, amely széleskörűen szabályozta a kereskedelmi társaságoktól kezdve egészen a kereskedelmi alkalmazottakig a jogokat és kötelezettségeket.²⁴

Fehér György Károlyi-biográfiájában Gaál Jenő mérsékelt ellenzéki és Tisza István szabadelvű párti képviselők 1888 februárjában folyó képviselőházi vitáján keresztül kitűnően mutatja be a hitel- és fogyasztási szövetkezetekkel kapcsolatos állami beavatkozás koncepciója melletti és szembeni felfogást.²⁵ Gaál beszédében az állami dotáció tárgyalása során Károlyi gondolatait idézte. „A megyei központi intézetnek tehát egyik fontos feladata az, hogy ne engedje ezen szövetkezeteket a maguk hivatásától eltérni. Ennél fogva az én nézetem szerint nincs igaza az igen t. [Matlekovits Sándor – K. Á.] államtitkár úrnak, mikor azt mondja, hogy nem felülről, hanem alulról kell kezdeni ezen szervezet létesítését. Én azt mondom, hogy sem felülről, sem alulról nem kell, hanem középről kell kezdeni. Én a t. államtitkár úr egyszerű nézetével szemben tapasztalati tényeket állítok. Felülről kezdeményezte tudni-

²³ KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest 2003. 428.

²⁴ GOTTAS, Friedrich: *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-ära (1875–1890)*. (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, Band 16.) Wien 1976. 58.

²⁵ FEHÉR 2019. 236–237.

illik ezen szervezet létesítését a kisbirtokosok országos földhitelintézete, de nem tudott semmire sem menni. Az imént láttuk, hogy lehet-e azt legalulról kezdeményezni; azt ellenben, ahol középen kezdődött a dolog, tudniillik a megyei központi szervezet létesítésével, habár annak múltja igen rövid; még mindabból, amit belőle látunk, arra lehet következtetni, hogy fejlődése egészséges lesz.”²⁶

Tisza replikájában a következőkről szól: „t. ház, nem járulhatok a magam részéről ahhoz, hogy a kormány mindenütt és minden körülmények között propagandát csináljon a hitelszövetkezeteknek: még kevésbé járulhatok ahhoz, amit, mint második alternatívát az előttem szólott t. képviselő úr kifejezett, hogy az állam vegye kezébe az ügyet és adja hozzá a pénzt azon esetben, hogy ha a hitelszövetkezetek társadalmi úton nem létesülnek. Nem beszélek ezúttal a pénzügyi helyzetről. De eltekintve attól, hogy pénzügyi helyzetünk megengedné-e, hogy ily tetemes kiadásba belemenjünk: éppen a hitelszövetkezeteknek, mint bármely más hitelintézménynek spontán kell a talajból kinőniük. A kellő gondozást, ápolást meg lehet nekik adni, de virágzásukra csakis ott lehet számítani, ahol természeti alapfeltételeik megvannak. (Élénk helyeslés a jobboldalon.) T. képviselőház! El vagyok készülve arra, hogy a t. mérsékelt ellenzék – melynek részéről lehetőleg enyhén és lehetőleg szerény formában s az államtól lehetőleg keveset követelve lett e kérdés itt szóba hozva – vádat fog kovácsolni azoknak kapcsán, amik itt elmondattak a kormány és ezen párt ellen, hogy ezen eszmét nem karolja fel, nem tesz semmit a hitelszövetkezetek létesítése érdekében.”²⁷

Tisza Kálmán miniszterelnök szintén aznapi felszólalásában továbbfűzte fiának az állami beavatkozást és szerepvállalást érintő gondolatait. „Azt mondta, ha jól emlékszem, gróf Desseffy Aurél képviselő úr és gróf Károlyi Sándor is, hogy a kormánytól, az államtól szellemi támogatást vár. Ez helyes. De akkor, mikor azt mondják, hogy alulról kell kezdeni, kénytelen vagyok megjegyezni, hogy támogatni csak azt lehet, a mi már keletkezett. Mihelyt a támogatás alatt értik, hogy a kormány csinálja, akkor már nem támogatást kérnek, hanem egyenesen állami beavatkozást. És ez az szerintem, a mi az eszméket összezavarja [...] A személyi és dologi hitel fogalmának összezavarását látom abban, ha valaki egy jelzáloghitelintézettől követeli, hogy a személyi hitel létesíté-

²⁶ *Képviselőházi napló*, 1887. III. kötet 55. ülés 1888. február 3. 5. (A továbbiakban *Kn*)

²⁷ *Kn* 1887. III. kötet 55. ülés 1888. február 3. 11.

sét vegye kezébe. Hiszen az egyiknek és a másiknak feltételei homlok-egyenest ellenkeznek egymással.”²⁸

Már kezdetben is ellenkező állásponton volt a kormánypárt és a Mérsékelt Ellenzék, amelynek Károlyi is tagja volt, illetve a társadalom, továbbá a civilek, akik a szövetkezeteket működtetni, vagy éppen „gründolni” kívánták. Természetszerűleg megint más nézőpontból látta a kérdést az a nyereszkeskedni vágyó, aki kölcsönt adott uzsorakamatra, vagy éppen ún. csaló- és vagy álhitel-szövetkezetet alapított.

A kezdetek: az állami italmérés új szabályozása és az ezzel kapcsolatos kárpótlás

Wekerle államtitkári hivatali ideje alatt a kormányzat célja az volt, hogy helyreálljon az oly régóta hiánnyal küzdő államháztartás egyensúlya. Ehhez a fentebb említett hároméves programot hirdette meg Tisza és Wekerle (1887–1890), amelynek legfontosabb elemeként adóreformot hajtottak végre. Az egyenes adók helyett a közvetett adókra helyezték a hangsúlyt, vagyis a só-, dohány- és lottójövedékre. A fenti adónemekhez képest szerényebb volt a szesz-, bor-, sör-, cukor- és húsfogyasztási adók, különböző illetékek, díjak és bélyegek köre. A szövetkezeti mozgalommal az italmérési jövedék és regálémegváltás, egészen pontosan az ezzel kapcsolatos megváltás és kártalanítás hozható összefüggésbe. Ezt a folyamatot, illetve törvényt – 1888. évi XXXV. törvénycikk az italmérési jövedékről, valamint az 1888. évi XXXVI. törvénycikk a regálémegváltás folytán adandó kártalanításról – emeli ki a szövetkezeti mozgalmat feldolgozó szakirodalom.

A szeszipar jelentős mértékben Wekerle 1888. évi szeszadó törvénye kapcsán lendült fel. A törvény egy átlagot állapított meg, mely kontingens alatt előállított szesz kevesebb adóteher alá esett.²⁹ A törvény által előírt mennyiség felett készített szeszre (exkontingens) már magasabb adótétel hárult. Adót és illetéktarifát vetett ki az italmérésre, a cukorra és a regálékra is. Egyidejűleg belekezdett a pénzügyi és közigazgatási adó modernizálásába. Wekerle lépéseket tett annak érdekében, hogy az államadósság egy részét szanálja. Az italmérés vagy „korcsmáltatás” joga Magyarországon 1889. február 1-jéig mint ún. királyi kisebb haszonvételi regáléjog a nemesi birtokon fekvő javak tulaj-

²⁸ *Kn* 1887. III. kötet 55. ülés 1888. február 3. 25.

²⁹ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. II. kötet. Budapest 1934. (Reprint 1992.) 227.

doni jogával volt egybekötve.³⁰ Az italmérési jog a nemesi birtok után a tulajdonost illette meg, amíg Wekerle állami monopólium alá nem vonta. Így az addigi jogtulajdonosok számára az államnak megfelelő kárpótást kellett biztosítani. Wekerle elgondolása alapján nyújtotta be Tisza Kálmán pénzügyminiszter 1888. október 15-én az ide vonatkozó két törvényjavaslatot, melyek egyike volt „az állami italmérési jövedékről”, a másik az ezen jövedék „meghonosítása folytán adandó kártalanításról” szóló törvény.³¹

A javaslattal maga Károlyi is egyetértett; annak képviselőházi vitájában nem szólalt fel.³² Fehér megjegyezte Károlyiról szóló biográfiájában, hogy arra nem számított a képviselő, hogy a törvény végrehajtásával megbízott miniszterek nem tesznek eleget törvényi kötelezettségüknek.

A törvényjavaslatnak legfontosabb célja az italmérési jogot elvesztők kártalanításán, a kocsmák számának csökkentésén túl az volt, hogy a szeszes italok megadóztatását az államra nézve jövedelmezőbbé tegye. Az említett javaslatok mint az italmérési jövedékről szóló 1888. évi XXXV. törvénycikk és a regálémegváltás folytán adandó kártalanításról szóló 1888. évi XXXVI. törvénycikk emelkedtek törvényre. E törvények életbe lépte óta azok, akik addig e jogukat különböző módokon – így például nemesi birtokuk jogán vagy törvény által, úrbéri joguk által, kiváltság, illetve privilégium révén, vagy mint olyan jogi személyek, községek, akik 1848-ban és azóta önjogon – gyakorolták, azok ezt a jogukat elvesztették, amiért azonban őket az állam kártalanította.³³ E kártalanítás 70 év alatt sorsolás útján beváltandó, bemutatóra szóló, közforgalomban lévő állami kötvényekkel történt, s csak azt a töredék-részt fizették ki készpénzben, amely a legkisebb névértékű (100 forintos) kötvénynél is csekélyebb volt.

A törvény IV. fejezete záróhatározatának 26. paragrafusa a következőképpen fogalmaz: „Utasíttatik a pénzügyi és a belügyminiszter, hogy amennyiben ezt az erre vonatkozó összes viszonyok tanulmányozása után lehetségesnek találják, egy év leforgása alatt a törvényhozás elé terjesztendő törvényjavaslattal állapítsák meg a módozatokat, melyek mellett a községek a kártalanítási összegek erejéig nekik jutó kötvényeket olyan hitelszövetkezetek alaptőkéjére fordíthatják, melyek, 1. ezen

³⁰ GÖRÖG STAUB Károly – PATAY Géza: *Wekerle Sándor*. Budapest 2011. 33.

³¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Hung. 3421. GÖRÖG-STAUB Károly: *Wekerle Sándor élete, küzdelme és alkotásai. 1848–1921*. I. kötet 49.

³² FEHÉR 2019. 166.

³³ *Magyar Törvénytar. Corpus Juris Hungarici 1000–1895. 1887–1888. évi törvény-cikkek*. Szerk. MÁRKUS Dezső. Budapest 1897. 394. (A továbbiakban *MTT*)

összegek után a községeknek évi 4% kamatot biztosítanak, a melyeknek; 2. ügykezelése és alapszabályai olyanok, hogy náluk a község tulajdonát képező összegek biztonsága veszélyeztetve nincs, amelyek végre; 3. a tartalékalap iránt alapszabályszerűleg úgy intézkednek, miszerint remélhető, hogy a községek e tőkék felett a rendelkezési jogot mihamarább visszanyerik. Ha a községekre jutó kártalanítási összegeknek ily célra leendő fordítása lehetségesnek nem mutatkoznék, erről, ugyancsak egy év leforgása alatt, a törvényhozásnak jelentés teendő.”³⁴

Ugyanakkor a jogalkotó tudatában volt annak, hogy a kötvények felhasználása meglehetősen fontos és egyúttal szabályozatlan terület. Erre utal a törvény indoklása is. „Általános a panasz, hogy gazdasági fejlődésünk és haladásunk egyik akadály, különösen a vidéki lakosság közt, a hitel hiánya, s hogy e bajon segíteni azért nem lehet, mert a hitel kielégítésére szükséges nagyobb, idegen és olcsó tőkék biztosítására szükséges alap hiányzik. Nem látszik lehetetlennek a szövetkezeti eszme elfogadásával, egy olyan szervezet megállapítása, mely mellett a községeknek jutó kártalanítási tőkék a hitelalap képzésére volnának fordíthatók. Ez az oka, hogy a javaslat e kérdést tüzetes tanulmányozás tárgyává óhajtja tenni, s ennek eredményéhez képest kíván rendeleti vagy törvényhozási úton intézkedést.”³⁵

Vári András megállapítása szerint a kártalanítási törvénynek a következő kritériumoknak kellett volna megfelelnie: „1. Szabályozni, milyen feltételekkel fordíthatják a községek regálé-váltásgötvényeiket szövetkezeti alapokban való kötelezettségvállalásra. 2. Biztosítani a hitelszövetkezeteknek a bankszektorhoz való csatlakozását, a külső források bevonásának biztonságos, rendezett és olcsó módját. 3. Kiküszöbölni a csaló ill. »ál-szövetkezeteket«. 4. Rendezni a szövetkezetekkel szemben folytatandó csődeljárásokkal kapcsolatos szervezeti-jogi problémákat.”³⁶

Wekerle lehetőségei és ígéretei a szövetkezeti törvény megalkotására

Tisza 1889 tavaszára meggyőződött arról, hogy a pénzügyi tárca Wekerle államtitkári ideje alatt megfelelő ember kezébe került, így kabinetjének reformja során, 1889. április 9-én kinevezte őt pénzügy-

³⁴ *MTT* 1897. 404.

³⁵ 1888. évi XXXVI. törvénycikk indoklása az állami italmérési jövedékről szóló 1888:XXXV. tc. folytán adandó kártalanításról.

³⁶ VÁRI András: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. *Századok*, 2008. 3. 659.

miniszterre.³⁷ Személye összeforrt a pénzügyi tárcával, hiszen azt a későbbi Szapáry-kormányban, majd saját kormányában is megtartotta, ami hatévi kontinuitást jelentett a pénzügyek vezetésében Wekerle számára. Mint a pénzügyek önálló irányítójának számtalan más kérdés megoldásával kellett számolnia, úgy mint az államháztartási egyensúly helyreállításának további menedzselése, a valutareform megindítása és nem utolsósorban saját munkatársi körének kialakítása. Nem beszélve arról, hogy miniszterelnöki hivatali ideje alatt zajlott az állam és egyház szétválasztásának reformja. Noha a kártalanítással kapcsolatos törvényi intézkedés megindításának, illetve a szövetkezeti törvény előkészítésének érdekében számos tervezet született, és fontos lépéseket tett, ezek azonban nem emelkedtek törvényi erőre. A legújabb történeti irodalomban egyértelműen Wekerlét okolják ezért, s kétségkívül van ebben felelőssége. Ennek megvalósításához azonban több miniszter és több minisztérium összehangolt munkájára lett volna szükség, egyúttal a kereskedelmi törvény harmonizálására is, ami viszont nem Wekerlén múlt.

Wekerle kinevezését követően Károlyi kapcsolatba lépett vele a kártalanítási kötvények és a szövetkezetek állami támogatása érdekében.³⁸ Ekkoriban folytatott levelezésükről, illetve a pontos történésekről azonban nincs információnk. Ugyanakkor fontos rögzíteni, hogy az agrárius csoport követelése – a regálékárpótlás szövetkezeti célra történő kötvényfelhasználással kapcsolatos jogszabály – mellé egy újabb is került, nevezetesen a szövetkezeti törvény megalkotása. Tizenegy hónappal Wekerle kinevezését követően Tisza visszalépett a miniszterelnöki poszttól. A kormányrudat Szapáry Gyula gróf vette át 1890. március 13-án, Wekerle megtartotta tárcáját. 1890 tavaszán, a kormány országgyűlési programjának összeállítása közepette Wekerle jelezte a Minisztertanácsnak, hogy törvényjavaslatot kíván benyújtani a községek megillető regálékárpótlási kötvények hitelszövetkezetek alapítására történő felhasználásáról.³⁹ A kérdés mielőbbi megoldására az 1888. évi XXXVI. tc. 26. paragrafusa kötelezte a kabinetet. A szövetkezeti törvény előkészítése során több tervezet is készült, ellenben a minisztertanácsi ülésen ezek közül egy sem került napirendre. A Minisztertanács hozzájárult viszont Wekerle azon tervéhez, hogy uralkodói jóváhagyást

³⁷ KÁRBIN 2021. 126.

³⁸ CSEPREGI HORVÁTH János: *Gróf Károlyi Sándor és vezérkara. A magyar szövetkezeti intézmény megalapozásának története.* Budapest 1916. 97.

³⁹ *A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16. – 1895. január 13.* Szerk. LAKOS János. I. kötet. Budapest 1999. 51.

kapjon a regálékártalanítás bejelentési határidejének a meghosszabbítására.⁴⁰ Tehát a miniszter nem odázta el a dolgot, hanem továbbra is tűzben tartotta a vasat.

A Pest vármegyei hitelszövetkezet ügyében négytagú küldöttséget fogadott a pénzügyminiszter 1890. május 14-én.⁴¹ A deputációt Károlyi Sándor gróf, Földváry Mihály alispán, Hajdu József és Förster Aurél alkották. A küldöttség célja az volt, hogy a pénzügyminiszter utasítsa az adókiadó bizottságokat arra, hogy vegyék figyelembe munkatársaik a hitelszövetkezetek azon törvénybe foglalt kedvezményét, amely a hitelszövetkezetek tiszta jövedelmének 600 forintos adómentességet biztosít. A pénzügyminiszter megígérte, hogy e kérelmet tőle telhetőleg támogatni fogja, s egyúttal több szövetkezetet érintő ügy került terítékre, és törvényhatósági intézkedéseket helyezett kilátásba. Ez azért is fontos volt, mert Károlyi bővítést irányzott elő, a megyei hatáskört átlépve országos keretben gondolkodott, s ehhez tőkére volt szüksége.⁴² Károlyi gondolatmenetét támasztja alá, hogy néhány erdélyi vármegyében és Nyitrában is elkezdtek a tagszövetkezetek szervezését. Wekerle a miniszteri meghallgatáson egészen pontosan azt ígérte, hogy az év őszén szaktanácskozást fog összehívni.⁴³ Sokatmondó Vári András megállapítása e kérdést illetően: „Ez némi kezdeti jóindulatot jelezhetett, de végül is nem lett belőle semmi.”⁴⁴

Károlyi közeli munkatársa, György Endre, a kabinetéről írt tanulmányában nyilatkozott a Szapáry-kormány teljesítményéről, valamint Wekerlét is méltatta, továbbá szólt a regálémegváltásról is. „Maga az a művelet, amelynél ellenség és barát leginkább vádolja azzal, hogy az egyesek érdekét feláldozta az államkincstár érdekeinek: a regálémegváltás sokkal inkább bizonyít mellette, semmint ellene. Kétségkívül, hogy a megváltási árak megállapításánál fordultak elő inconvenientiák. Természetes és kikerülhetetlen volt ezeknek a bekövetkezése oly elhanyagolt viszonyok mellett, minők ezen a téren kifejlődtek. Az is természetes, hogy a sértett magánérdekek élénkebben nyilvánultak, mint azon – bizonyosan sokkal több – esetek, ahol a kincstár járt rosszul; vagy helyesebben kifejezve, ahol a kárpótlás nagysága aránytalanul magas volt. Az egységes kezelésből eredő előny, a jövő fejlődés és egy megnyert

⁴⁰ HU-MNL-OL-K 27 MTJK 1890. április 18. 10. pont

⁴¹ *Budapesti Hírlap*, 1890. május 15. 11.

⁴² FEHÉR 2019. 240.

⁴³ KOVALOVSKY Miklós – SOLT Andor: *Gróf Károlyi Sándor élete és alkotásai*. Budapest 1942. 47.

⁴⁴ VÁRI 2009. 364.

adóalap: ez a kincstár nagy nyeresége, amely bizonyára akkor is nagy értéket fog képviselni, ha a kizárólagos jogok megszűnte után az italmérségi adó lesz az általános elv. Pedig e kérdés keresztülvitele, más tényezőktől eltekintve, végre-valahára fogantyút fog adni a kocsmá-mizériák megszüntetéséhez, ami a magyar bűnesetek 8/10-edének szülötanyája.⁴⁵

Wekerle egy képviselőházi beszédében 1891. október 7-én is ígérte a szövetkezeti törvény beterjesztését.⁴⁶ „Tagadhatatlan, t. ház, hogy magánhitelviszonyaink az utóbbi időben lényegesen javultak, hogy a magánhitelek ereje lényegesen emelkedett és hogy e tekintetben úgy itt, mint az ipar-fejlesztés terén nagy elismerés illeti meg nagy pénzügyintézetünket. (Halljuk! Halljuk!) De, t. ház, ha ez áll a magasabb és középosztály hiteligényeire nézve, a bajnak tulajdonképpeni kútforrása mégis ott lenn van, annál a kis embernél, (Élénk helyeslés.) aki hiteligényeit csak a kisebb pénzügyintézetek súlyos, gyakran elviselhetetlen feltételei mellett, gyakran pedig egyáltalában nem képes kielégíteni. (Általános élénk tetszés. Úgy van! Úgy van!) Tiltó intézkedések behozatala itt célhoz nem vezetne, sőt talán csak rombolólag hatna. Arról van itt szó, hogy a nemzetnek, a közigazdaságnak ezt a szunnyadó erejét fölkeltsük, hogy azt öntevékenységre sarkalljuk, hogy a nagyobb pénzügyintézetekkel a kisebb pénzügyintézeteket helyes tagolatba és összeköttetésbe hozzuk, úgy, hogy ne mint azok ellenében felállított intézetek szerepeljenek, hanem azok lefolyó csatornáit képezzék. (Általános élénk helyeslés.) Nem lehet itt, t. ház, a bajokon nagy elvek proclamálása által egyszerre segíteni. Következetes, kitartó munkálkodásra van itt szükség, amelynél a törvényhozásnak és kormánynak a feladata csak az legyen, hogy némely szükséges előintézkedéseket megtéve, a dolgok menetét irányítsa és arra felügyeljen. (Élénk helyeslés jobb felől.) Ily értelemben leszek bátor a hitelszövetkezetekről szóló törvényjavaslatot, remélem, még a tél folyamán a t. ház elé terjeszteni.”⁴⁷

Az agráriusok még ekkor is várták a gesztust a minisztertől. Ha nem is lehettek biztosak a miniszter ígéretének teljesülésében, de még volt hitele Wekerle szavának. Bernát István még bizakodásának adott hangot a *Budapesti Szemle* hasábjain. „A fejlődésnek egy további követelményét egy központi banknak, országos intézetnek állítása képezi. Mily módon fog ez létesülni, az iránt ez idő szerint feleletet adni nem volna könnyű. A magántőke ugyan nem rest és eléggé ajánlja millióit; a moz-

⁴⁵ GYÖRGY Endre [Spoudkios]: *A helyzet és a Szapáry-kormány*. Budapest 1892. 72–73.

⁴⁶ FEHÉR 2019. 240.

⁴⁷ *Kn*, 1887. XXVII. kötet 557. ülés 1891. október 7. 39.

galom vezetői azonban súlyt helyeznek arra, hogy amennyire lehet, a központi intézet is jótékonysági alapon, tehát a nyereszkesedésre vezető részvénytársulati forma kizárásával alakíttassék meg. Itt minden attól függ, mint fog a gyakorlatban a pénzügyminiszter által megvalósíttatni a regále-törvény azon fölhatalmazása, mely szerint a községek a megváltásból nyert összegeket a községi hitelszövetkezetek alapítására fordíthatják?⁴⁸

Az 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvény módosításának, revíziójának szükségességét éppen a Károlyi-féle szövetkezeti ügy fejlődése tette indokolttá az 1880-as, 1890-es évek fordulóján. Szövetségese és minisztertársa, Baross Gábor halálát (1892. május 9.) követően Wekerle kénytelen volt egy időre a pénzügyi mellett a kereskedelmi tárcát is ideiglenesen ellátni. A megüresedett miniszteri bársonyszéket Lukács Béla kereskedelmi államtitkár töltötte be 1892. június 16-án.⁴⁹

A fogyasztási szövetkezetekkel összefüggésben Barosznak csupán egy állásfoglalása ismert. Budapesti kereskedők tettek panaszt a MÁV ellen 1891-ben, miszerint olyan tagok is árusíthattak, akik nem voltak tagjai a szövetkezetnek.⁵⁰ Kivizsgálást követően Baross utasítására alapos és folyamatos ellenőrzést és rigorózus eljárást folytattak a szövetkezettel szemben. Ugyanakkor a kereskedelmi törvény kiegészítésében Baross nem gondolkodott.

A Szapáry-kormányon belül vita bontakozott ki a kereskedelemügyi és az igazságügyi tárca között a kereskedelmi törvény előkészítése során annak módosításáról és a magánjogról szóló törvényjavaslatokról. A pénzügyminiszter jelezte, hogy a kereskedelemügyi minisztérium és az igazságügyi minisztérium között vita van arról, hogy vajon melyik miniszter hivatott a kereskedelmi törvény módosítására. Wekerle és minisztertársai a Minisztertanácsban disputáltak erről 1892. május 20-án.⁵¹ Végül érdemi áttörés a kereskedelmi törvény korrekcióját illetően nem történt, ezenfelül Wekerle a tárcát átadta Lukácsnak.

Wekerle 1892 nyarán a következő beszédet mondta el a valutarendezés zárómomentumaként a felsőházban: „Lehet úgy megoldani a kérdést, hogy ezen bank [Osztrák–Magyar Bank – K. A.] segélyese legyen más intézeteknek, melyeknek hivatása a földbirtokosoknak hitelt nyújtani. De készfizetőbank ilyen hitelnyújtásra nemcsak a földbirtoki, ha-

⁴⁸ BERNÁT István: Gazdasági szövetkezés hazánkban. *Budapesti Szemle*, 1891. 171. szám 451.

⁴⁹ *Oa 1892–1897. évi országgyűlés*. Szerk. STURM Albert. Budapest 1892. 268.

⁵⁰ GYÖMREI Sándor – VÉRTESY Miklós: *Baross Gábor*. Budapest 1937. 153.

⁵¹ HU-MNL-OL-K 27 MTJK 1892. május 20. 3. pont

nem az egész közgazdasági hitel veszélyeztetése nélkül alig utalható, mert annak feladata, hogy teljes biztosságot nyújtson a legváltóságosabb viszonyok között is a készfizetésre. Ha ezt a célt szem előtt téveszteni nem akarjuk, akkor engedelmet kérek, egy készfizető jegybank berendezésénél nem is gondolhatunk arra, hogy a jegybank tőkéit ott kösse le, ahonnan azok csak évek sora múlva kerülnek vissza. Én törekedni fogok a földbirtokosok személyi hiteligényeinek kérdését a mezőgazdaság érdekében megoldásra juttatni, de ennek nem a jegybanknál lesz helye és azért voltam bátor a képviselőházban azon ígéretet tenni, hogy a hitelszövetkezetekre vonatkozólag a legközelebbi ülés alkalmával törvényjavaslatot fogok előterjeszteni.”⁵²

Némi adalék a hitelszövetkezet anyagi és személyi kondíciójához. A Pest vármegyei hitelszövetkezet vezetője – 1887 és 1892 között fizetés nélkül – Hajós József volt, aki 1888 novemberéig egyúttal a szövetkezet egyedüli tisztviselőjeként tevékenykedett.⁵³ Ekkor került mellé egy fizetett munkatárs, 1891-ben még két, majd 1892-ben azonfelül egy fizetett teljes állású tisztviselő dolgozott mellette. 1892 márciusában Hajós a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója lett. A Pest Megyei Központi Hitelszövetkezetnek az ügyintézési teendői megszorultak, s ezért egy új pozíciót kívántak létrehozni, viszont a státusz finanszírozására nem volt fedezete a szövetkezetnek.⁵⁴ Károlyi kapcsolatait kihasználva segítséget kért Bethlen András földművelésügyi minisztertől, levelében kétezer forint állami segílyt kért az álláshely betöltésére.

Schmidt József szerepe a kártalanítási folyamatban

Vári András egyik állítása, hogy a Wekerle és Schmidt közötti kapcsolat, mivel gimnáziumi osztálytársak és közeli barátok is voltak, hatással volt a kártalanítási törvény elmaradására.⁵⁵ „Külön is figyelemre méltó dr. Schmidt József személye, aki Wekerle gimnáziumi osztálytársa,

⁵² *Főrendiházi napló*, 1892. I. kötet 11. ülés 1892. július 19. 98.

⁵³ VÁRI 2009. 383.

⁵⁴ HU-MNL-OL-P 389-5.-e/3.-No. 16. Károlyi Sándor II. Károlyi Sándor levele Bethlen Andrásnak. [Tervezet]. Budapest, 1892. augusztus.

⁵⁵ VÁRI 2009. 347. Vári a 74. számú lánjegyzetben idézi: „Schmidt József (1848–1928) hét évig járt egy osztályba Wekerlével, aztán jogot tanult, majd 1888-ban ő is bekerült a Pénzügyminisztériumba, ahonnan 1891-ben a Földművelésügyi Minisztériumba lépett át – és itt még találkozunk vele a Wekerle-kormány idején, az 1893-ban kidolgozott, az agráriusoknak elfogadhatatlan szövetkezeti törvényjavaslattal kapcsolatban, amelynek szintén szerzője lesz majd, mint ahogy 1884-ben az agrárius koncepciónak.”

egyik legközelebbi barátja, 1888-tól minisztériumi munkatársa volt.”⁵⁶ Vári egyúttal jelzi, hogy „Schmidt Wekerle gimnáziumi osztálytársa volt, s közben a miniszterelnök protekciójával politikai karriert csinált”.⁵⁷ Felfogásom szerint a minisztériumi hivatali szférában dolgozó még nem politikus: Schmidt nem volt parlamenti képviselő, választáson nem vett részt. Csupán minisztériumi alkalmazott volt, és ezáltal a hivatali adminisztráció részét képezte.⁵⁸ Később valóban képviselő lett, államtitkári és miniszteri biztosi minőségében karriert futott be, de ez nem esett egybe a pénzügyminisztériumban eltöltött hivatali idejével.

Jogvégzett emberként 1886-ban publikálta *A magyar gazda hitele* című művét, amelyet az Országos Magyar Gazdasági Egyesület díjjal ismert el.⁵⁹ Wekerle és Schmidt 1859 és 1867 között a székesfehérvári ciszterci rendű gimnáziumba jártak, majd 1867-től a Pesti Egyetem Jog- és Államtudományi Karán is csoporttársak voltak a jogász szakon. Ezt követően szétváltak útjaik. Wekerle államtitkári pozícióban vette fel titkárnak jogász végzettségű barátját a minisztériumba, ahol az állami italmérési jövedékről szóló 1888. évi XXXV. és XXXVI. törvénycikkek kidolgozása lett a feladata. Schmidt miniszteri titkár 1889-ben már biztosan a minisztérium 19. ügyosztályán dolgozott, amelynek ügyköre „Az állami italmérési jövedék életbeléptetése folytán az italmérési jog gyakorlására jogosítottaknak adandó kártalanításra vonatkozó tárgyalások” által lett meghatározva.⁶⁰ Székely Vera a következőképpen határozta meg a minisztériumi státuszokat: „A fogalmazói szak ugyanis miniszteri és pénzügyi fogalmazói karból állt. A miniszteri fogalmazói karról nem kell külön szólnunk. A pénzügyi fogalmazói karhoz tartoztak a területi pénzügyigazgatóságoktól a minisztériumba szolgálattételre berendelt (jogvégzett) tisztviselők. A pénzügyi fogalmazói kar rangsora egy fokkal alacsonyabb volt, mint a miniszteri fogalmazói karé; a pénzügyi főtanácsos miniszteri tanácsosnak, a pénzügyi tanácsos osztálytanácsosnak, a pénzügyi titkár miniszteri segédtitkárnak ill. fogalmazónak felelt meg.”⁶¹

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ VÁRI 2009. 379.

⁵⁸ CIEGER András: A politikus mint hivatás a 19. században? *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* 2010. 42. 135–136.

⁵⁹ SCHMIDT József: *A magyar gazda hitele*. Budapest 1886.

⁶⁰ *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 8. évfolyam. Budapest 1889. 210.

⁶¹ SZEKELY Vera: *A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában*. 3. rész: *Magyar Királyi Pénzügyminisztérium*. Forrástudományi segédletek 1. Budapest 1985. 6.

Schmidt miniszteri titkárként 1890-ben ugyancsak a 19. ügyosztályon dolgozott a kártalanításon.⁶² Majd Szapáry miniszterelnöksége alatt Wekerle előléptetéseket javasolt a Minisztertanácson. Így 1890. március 25-én arról határoztak, hogy Schmidt miniszteri osztálytanácsosként szolgál tovább a PM-ben.⁶³

A lexikonokban, almanachokban olvasható életrajzok – egyúttal Vári is – egyöntetűen azt rögzítették, hogy Schmidt 1891-ben pályáját a földművelésügyi minisztériumban folytatta tovább.⁶⁴ Csakhogy a tiszti cím-tár szerint 1891-ben Schmidt miniszteri osztálytanácsos még mindig a PM 19. ügyosztályán tevékenykedett.⁶⁵ Mindazonáltal 1892-re Schmidt nagyot lépett előre a hivatali ranglétrán, mert ekkor az elnöki osztályon szolgált tovább miniszteri osztálytanácsosként mint Wekerle közvetlen munkatársa.⁶⁶ Ámde 1893-ban már valóban a földművelésügyi minisztérium II. főosztályán találjuk őt mint a lótenyésztés osztályfőnökét miniszteri tanácsosi rangban.⁶⁷ Schmidt annak a Kozma Ferencnek⁶⁸ vette át a munkáját, aki 1892. július 6-án Mezőhegyesen egy a minisztérium által szervezett szemleúton hunyt el.⁶⁹

Tény, hogy Wekerle és Schmidt iskolatársak voltak, sőt baráti kapcsolatban álltak egymással, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a miniszter védettsége alatt állt volna. A miniszteri titkár, későbbi osztálytanácsos elvégezte a feladatot, amellyel a miniszter megbízta. Viszont a téma szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír, vajon mi volt az oka annak, hogy a törvényben a kártalanítás kidolgozására rögzített egyéves időintervallum megsokszorozódott. Minden valószínűség szerint ez nem Schmidt munkáján múlt.

Törvényjavaslat a szövetkezetekről: felemás fogadtatás

Csepregi Horváth János *A magyar szövetkezeti intézmény története* (1926) című munkájában az állami szerepvállalásra vonatkozó markáns véleményt fogalmaz meg: „Mikor gróf Károlyi Sándor, illetve a Pestme-

⁶² *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 9. évfolyam. Budapest 1890. 180.

⁶³ HU-MNL-OL-K 27 MTJK 1890. március 25. 27. pont

⁶⁴ VÁRI 2009. 347.; Sturm-féle országgyűlési almanach. Szerk. FABRO Henrik – UJLAKI József. 1905–1910. Budapest 1905. 378.

⁶⁵ *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 10. évfolyam. Budapest 1891. 180.

⁶⁶ SZEKELY 1985. 23.; *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 11. évfolyam. Budapest 1892. 181.

⁶⁷ *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 12. évfolyam. Budapest 1893. 334.

⁶⁸ *Oa 1901–1906. évi országgyűlés*. Szerk. STURM Albert. Budapest 1901. 354.

⁶⁹ ESTÓK János szerk.: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004*. Budapest 2008. 95.

gyei Hitelszövetkezet a mindenkori kormányzatoktól állami támogatást vagy a törvényben ígért regálé megváltási kötvényeket kérte, a kormány mindig ezt a kaptafa-kijelentést tette: Majd segítünk a legközelebb megjelenő szövetkezeti törvénnyel; és ez így tartott 3–4 évig.”⁷⁰

Végül – jókora késéssel – a minisztérium munkatársai, élükön Schmidt Józseffel előkészítették a törvény tervezetét és annak indoklását, amely 1892 végén nyilvánosságra is került. Címe: *Törvényjavaslat a központilag egyesült szövetkezetek szervezőmódjáról és az ezen szövetkezetekkel szemben alkalmazandó csődeljárásról.*⁷¹

A tervezet a fő hangsúlyt a szövetkezetek hatékonyabb központi ellenőrzésére, segélyezésük formáira és csőd esetén a hitelezők érdekeinek kellő biztosítására helyezte. Vári munkájában behatóan elemzi a tervezetet, ugyanakkor szól arról, hogy „a regálé-váltás kötvények ügye valahogy kifelejtődött” belőle.⁷² A törvénytervezet szövegében – állításával ellentétben – ez mégis szerepelt.⁷³ A tervezet 11. paragrafusának ötödik szakasza, továbbá a 12., 13. és 14. paragrafusok meghatározzák a regálékötvények felhasználási módját.

A javaslat egy országos központ létrehozásáról szól, ahová csak azok a szövetkezetek léphetnek be, amelyek alapszabályaikat az előírt elvek szerint alakítják ki, vagy a már meglévőt e szerint módosítják. A javaslat ez utóbbi eleme új feladatok elé állította volna a már funkcionáló szövetkezeteket. A központi szervnek a tagszövetkezetekkel szemben a törvénytervezet széles körű felügyeleti és ellenőrzési jogot biztosított. A tőke és hitel ügyében biztosította az 1888. évi XXXVI. törvényben előírányzott regálékártalanítását is. „A szövetkezetek központi egyesületében képviselve lettek volna még az abba lépett szövetkezeteken kívül azok a pénzüzetek, melyekkel a központi intézetbe lépett szövetkezetek üzleti összeköttetésben állottak, s azok a községek, melyek az italmérési jog kártalanításáért járó összegeket valamelyik szövetkezet céljaira átengedték volna, a községek vagyonfelügyeletére hivatott hatóságok, azok a kereskedelmi kamarák és gazdasági egyesületek, amelyek területén a központtal összeköttetésben levő szövetkezet működik,

⁷⁰ CSEPREGI HORVÁTH János: *A magyar szövetkezeti intézmény története*. Budapest 1926. 176.

⁷¹ CS. HORVÁTH 1916. 102.

⁷² VÁRI 2009. 378.

⁷³ Törvényjavaslat a központilag egyesült szövetkezetek egységes szervezéséről és az ezen szövetkezetekkel szemben alkalmazandó csődeljárásról. In *A kereskedelmi jog és ismeretek tára*. 1893. 42. 12–17.

végre a pénz-, bel-, kereskedelem- és földművelésügyi miniszterek.”⁷⁴ A tervezetnek egyik nagy érdeme, hogy kimerítően foglalkozott az ál- és csaló szövetkezetekkel.

A szövetkezeti törvényjavaslat 1893. márciusi vitája

Vári András véleménye szerint a szövetkezeti mozgalomnak már „kijárt” az állami támogatás, a pénzügyi segítség.⁷⁵ Az állami beavatkozás a kormányzat és a Szabadelvű Párt – amint azt a dolgozat elején is kifejtettem – felfogásával teljesen ellentétben állt, tehát a szövetkezetek pénzügyi finanszírozása nem volt elképzelhető. Vári egyúttal azt is említi, hogy a pénzügyminiszter tevékenységével fékezte, hovatovább egyenesen gátolta a szövetkezeti mozgalom kibontakozását. „A kormány nem rendezte megfelelően a fejlődő szövetkezeti mozgalom jogi kereteit. Wekerle a szövetkezetek karanténban tartásával párhuzamosan azt is megkísérelte, hogy a szövetkezetek által kiszolgált hiteligényeket és hitelfelvevőket egy újonnan alapított bank ügykörébe vonja, illetve egy új szövetkezeti törvénnyel magukat a szövetkezeteket is függővé tegye a bankoktól.”⁷⁶

A hitelszövetkezetekhez hitelért folyamodók hitelállománya, illetve a hiteligeny olyan alacsony volt, hogy a Wekerlével kapcsolatban álló nagybankok számára nem jelentett volna hatalmas hasznot hozó befektetést. A valutareformhoz szükséges aranyfedezet beszerzése egy kereskedelmi bankokból alakult – Rothschild – konzorciumon keresztül, államkötvény kibocsátása révén történt 1893 januárjában.⁷⁷ A nagybankok nyeresége összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a szövetkezeteken és hozzájuk kapcsolódó bankokon és takarékpénztárakon keresztül igényelt kisbirtokosok hiteligenyének összege.

Wekerle miniszterelnök és pénzügyminiszter széles körű egyeztetést kezdeményezett a törvényjavaslatról. A meghívott hozzászólók köre meglehetősen tág volt, s az esemény jelentőségét emelte, hogy azon maga a miniszterelnök elnökölt és a hozzászólásokra adott esetben reflektált is. Összesen négy alkalommal ülésezett az ankét.⁷⁸ Az első ülésre 1893.

⁷⁴ VARGHA Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Budapest 1896. 449–450.

⁷⁵ VÁRI 2008. 629.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ KÁRBIN Ákos: A Német Birodalom diplomatáinak jelentései az Osztrák–Magyar Monarchia valutareformjával kapcsolatban 1889–1893. *Múltunk*, 2017. 2. 197–200.

⁷⁸ VÁRI 2009. 382. Itt Vári két alkalmat rögzített. Ezt minden bizonnyal CS. HORVÁTH 1916. 103. már idézett művére támaszkodva közli.

március 10-én került sor, a pénzügyminisztériumból Lukács László államtitkár, Enyedi Lukács miniszteri tanácsos és Horváth Elemér osztálytanácsos⁷⁹ voltak jelen. Továbbá részt vettek a belügy-, az igazságügy-, a földművelésügy- és kereskedelemügyi minisztérium megbízottjai. A teljesség igénye nélkül: Schmidt József, Schnierer Gyula és Jekelfalussy József miniszteri tanácsosok. A szövetkezetek oldaláról Károlyi Sándor gróf, Hajós József és György Endre. Országgyűlési képviselők: Plósz Sándor, Gaál Jenő, Hegedüs Sándor, Helfy Ignác, Horánszky Nándor, Neumann Ármin, Ugron Gábor és Bokross Elek. Azonkívül Dessewffy Aurél gróf, Lukács Antal, Zichy Jenő gróf, Mudrony Soma, Fritz Péter kereskedelmi és iparkamarai titkár, Nagy Ferenc egyetemi tanár, s nem utolsósorban a kereskedelmi bankok ágensei: Bittó István, Pallavicini Ede őrgróf, Kornfeld Zsigmond, Lánczy Leó, Beck Miksa, Hevesi Ödön és Posch Gyula.⁸⁰

Bernát István az alábbi véleményt fogalmazta meg az ankról: „Maga a miniszterelnök-pénzügyminiszter vezette a tárgyalásokat. Hivatkozott a kérdés fontosságára, gazdasági jelentőségére, de nem látszott tudatával bírni annak, hogy itt ennél sokkal jelentősebb társadalmi problémák megoldásáról, nem igen menthető mulasztások helyrehozásáról lenne szó. Nem látszott, hogy nagyon szívére venné az ügyet, a mint hogy e téren éppen nem mutatta már előzően sem azt az erélyt, melyet tisztán pénzügyi rendszabályokért ki szokott fejteni. [...] Körülötte a tanácskozmányban, a hivatalos egyéniségeken kívül, főleg a haute banque⁸¹ emberei foglaltak helyet. Azok, akik nagyon jól értik a milliók szaporítását, de ezideig ugyancsak keveset törődtek azokkal az eszközökkel, melyekkel a nép millióinak gazdasági és erkölcsi emelkedését lehetne elérni.”⁸²

A levezető elnök kifejtette a szövetkezetekkel kapcsolatban, hogy ugyan a törvények számos kedvezményt biztosítottak, ennek ellenére nem értek el megfelelő eredményt. Megítélése szerint ez két okra vezethető vissza: az első, hogy a hazai szövetkezetek nem álltak kapcsolatban egymással és nem volt központi ellenőrző szervük, ami a fejlődés előfeltételét képezte volna. A másik ok pedig az volt, hogy a szövetkezetek nem

⁷⁹ *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 12. évfolyam. Budapest 1893. 181. Horváth Elemér ügyosztályában – 2. Ügyosztály. Hitelügyek – két fontos feladatot is találtunk: „Az italmérési jog kártalanítása folytán keletkezett adósság kezelése; bankok, takarékpénztárak és egyéb hiteltársulatok és intézetek alakulására és működésére vonatkozó ügyek.”

⁸⁰ *Budapesti Hírlap*, 1893. március 9. 68. 12.

⁸¹ Nagybankok

⁸² BERNÁT István: Wekerle és a szövetkezetek. *Budapesti Szemle*, 1893. 204. 401.

rendelkeztek korszerű kereskedelmi és csődeljárással. Ez az oka többek között a kormány által kidolgozott javaslatnak.

A tervezethez az aznapi ülésen Károlyi is hozzászólt: „ajánlja a központi szövetkezet mellett a megyei alszövetkezeteket, mely a hitelszövetkezeteket szellemileg irányítja és időnként gyűlésre hívja össze. Ez a gyűlés egy tagot küld a központi gyűlésbe, mely 12 tagú választmányt választ. Lényeges, hogy a szövetkezetek hosszú lejáratú kölcsönöket kapjanak és e célból egy központi pénzügyintézet alakítását javasolja. Lehetővé kell tenni, hogy a postatakarékpénztárak betétei hosszabb lejáratú betétekként elhelyeztessenek oly szövetkezeteknél, melyeket a központ arra elég erősnek tart.”⁸³

Az ankétról tudósító zsrnaliszta egy érdekes felvetést tett a *Budapesti Hírlap* hasábjain. Amennyiben a földhitelintézetet, illetve a kisbirtokosokat is nagyobb összeggel – félmillió forinttal – támogatta az állam, akkor mi az oka annak, hogy egy sokkal szélesebb társadalmi réteg számára – parasztok és kisiparosok millióinak – nem nyújt támogatást? A cikk szerzőjének lényeges kritikai észrevétele abban állt, hogy ebben az esetben nem is a pénzügyminiszter az illetékes, hanem sokkal inkább Bethlen András és Lukács Béla miniszterek, „ha ugyan ők oly lappáliákkal,⁸⁴ mint amelyek itt szóban forognak, igazán törődnének”.⁸⁵

A következő vitanap a törvényjavaslattal kapcsolatban 1893. március 16-án zajlott. Itt többek között Hajós József is felszólalt, s megítélése szerint nem az a cél, hogy a szövetkezetek a regálékötvények útján jussanak tőkéhez, hanem hogy az országos szervezet által jóváhagyott hitelalapot nagyobb pénzügyintézet utalja ki.⁸⁶ Javasolta, hogy a központ mellett más ellenőrzési forma is kerüljön a törvénybe, de az semmi esetre sem a pénzügyintézeteket ruházza fel ezzel a joggal. Végül megállapította, hogy hitel folyósítására a központnak is alkalmasnak kell lennie.

Agrárius szempontból fontos hozzászólást tett még az aznapi ankéton György Endre, aki a hangsúlyt az országos központra fektette, amelynek meggyőződése szerint feladata a pénz beszerzése a szövetkezet részére. Ez esetben az Osztrák–Magyar Bank is elláthatná a szövetkezeteket pénzzel, amennyiben a szövetkezet váltóit leszámíthatná.⁸⁷ Némi ellentmondás van a két szövetkezeti hozzászóló véleményében, de

⁸³ *Budapesti Hírlap*, 1893. március 11. 70. 4–5.

⁸⁴ Csekélység, jelentéktelen dolog, hiábavalóság.

⁸⁵ *Budapesti Hírlap*, II. Melléklet. 1893. március 12. 71. 17.

⁸⁶ *Budapesti Hírlap*, 1893. március 17. 76. 4.

⁸⁷ Uo.

mindketten azt szeretnék, ha a felügyeleti joggal ellátott központ pénzt is adna.

Zárásképpen Wekerle ismét leszögezte, hogy a szövetkezetekkel kapcsolatban első fontos lépést a felügyeleti jogot gyakorló szerv kialakítása jelenti, amihez a kereskedelmi törvény módosítása szükséges.⁸⁸ Második meghatározó elem a szövetkezetek hitelképességének emelése érdekében a csódtörvény módosítása.

A harmadik vitanap 1893. március 17-én zajlott le, és a törvénytervezet első szakasza hosszabb vitára adott okot. Felvetődött, hogy a fogyasztási szövetkezeteket is be lehet vonni a törvény keretrendszerébe, de továbbra is kérdéses maradt, hogy az ipari és mezőgazdasági szövetkezetek külön csoportosítandók-e. A törvény második és harmadik szakaszát hosszabb vitát követően eredeti szövegben fogadta el az ankét.

A negyedik és egyben utolsó érdekegyeztetést a törvénytervezettel kapcsolatban a meghívott hozzászólók 1893. március 20-án folytatták le; ekkor a tervezet összes szakaszát végigtárgyalták. A *Budapesti Hírlap* erről így tudósított: „Wekerle Sándor miniszterelnök köszönetet mondott az értekezlet tagjainak, hogy ezen ügy előkészítésében támogatták. Meg vagyok győződve – úgymond – hogy e törvény bármily kicsinynek látszik, oly fontos közgazdasági és hitelérdeket érint, hogy nemcsak első kiindulási pontot képez, de oly alapot teremtünk, a mely gazdasági és pénzvviszonyaink felvirágoztatásának alapkövét fogja képezni. Végül *Károlyi* Sándor gr. az értekezlet tagjai nevében forró köszönetet mondott a miniszterelnöknek, hogy az ügyet oly lelkesen felkarolta és a tanácskozást oly bölcsen vezette. [...] Remélem – így szólt – hogy e műve a miniszterelnök úrnak maradandó fog lenni és az országnak nagy hasznára leend.”⁸⁹

A négynapos ankétot követően folytatódott a szövetkezettel kapcsolatos törvény-előkészítő munka, amely ekkorra már kikerült a PM hatásköréből. Szilágyi Dezső igazságügyi minisztertől Nagy Ferenc egyetemi tanár kapott megbízást egy újabb törvénytervezet kidolgozására. Ez napvilágot is látott.⁹⁰ Erről maga a kodifikátor így vallott: „Már akkor, mikor 1894-ben Szilágyi Dezső igazságügyminiszter megbízásából az első szövetkezeti törvényjavaslatot készítettem, sok támadásban részesültem azon korlátozó rendszabályok miatt, melyeket a kereskedelmi

⁸⁸ *Pester Lloyd*, Nr. 65. 17. März 1893. 1.

⁸⁹ *Budapesti Hírlap*, 1893. március 21. 80. 13.

⁹⁰ *Törvényjavaslat a szövetkezetekről. Előadói tervezet indokolással.* A m. kir. igazságügyminiszter megbízásából készítette Dr. NAGY Ferenc egyetemi tanár. Budapest 1894.

törvény túlliberális álláspontjával szemben a szövetkezetek nyereszkeskedési törekvéseinek meggátlása végett javaslatba hoztam.”⁹¹ Az előző Schmidt-féle tervezetet Nagy revízió alá vonta, s az új javaslatban a hitel- és fogyasztási szövetkezetek ellenőrzésére, valamint a visszaélések meggátlására helyezte a hangsúlyt. Az előterjesztés a Wekerle-kormány idejében csak a véleményezésekig jutott el, abból törvény majd csak 1898-ban lett.

Az agrárius álláspont és reakció

Bernát már idézett cikkében kimondta azt a véleményét, hogy Wekerle a nagybankoknak kívánt kedvezni. „Ez látszik azon a javaslaton is, mely a pénzügyminiszteri tanácskozás elé került. Nagyon is hiányos, éppen nem elégíti ki a jogos kívánságokat. Központi orgánomot kíván teremteni véleményező és ellenőrző hatáskörrel, új csődeljárást szándékozik életbe léptetni a szövetkezetekkel szemben, de nem gondoskodik arról, hogy a szövetkezetek a központtól egyszersmind pénzt is kaphassanak. Ebbe nem mer beleavatkozni, egyszerűen azért, mert ezáltal az értekezleten is oly erősen képviselt haute banque érdekeit sérthetné; mintha bizony ez a haute banque, melynek kezében voltak és vannak a milliók, mely mindamelllett évek során át nem tett semmit ebben az irányban, egyáltalában érdemes volna a kíméletre.”⁹²

Vári osztja Bernát álláspontját, Wekerle vélt vagy valós állásfoglalását a hitelszövetkezetek pénzzel történő ellátását illetően és némileg tovább is megy annál. „Több föltevés lehetséges. Az egyik, hogy a Wekerléhez közel álló bankok valamelyike vágyott a szövetkezetek bekebelezésére. A szövetkezetek gyors terjedése, immáron az egész országban, látványosan bizonyította, hogy van még egy nagy piaca a pénzügyi szolgáltatásoknak: a magyar kisbirtokosság. Ez a piac ugyan igen jelentős belépési költségeket igényel az egész rétegnek nyújtott induló-felzárkóztató hitelellátás formájában, ugyanakkor az ennek a vevőkörnek szövetkezeti formában nyújtható hatékony oktatás-tanácsadás-ellenőrzés a hosszú távú piacépítés egy lehetséges formáját jelentheti. A hosszabb távú piacépítés és differenciálódás irányába mutat a nagybankoknak az 1890-es években kiépülni kezdő fókálózatok és funkcionális specializációk.

⁹¹ NAGY Ferenc: A szövetkezetek alapelve. Székfoglaló értekezés. Felolvasatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1906. február 12-én tartott ülésén. In PAUER Imre szerk.: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. 13. kötet. Budapest 1909. 5–6.

⁹² BERNÁT 1893. 404–405.

zációja is.”⁹³ Tehát az egyházpolitikai küzdelem közepette van ereje a miniszterelnöknek és pénzügyminiszternek arra, hogy számító módon mellőzze a szövetkezeti törvény megalkotását, amely egyébként láttuk, nem csak a PM hatáskörén múlt.

Az agrárius körök a Wekerle-féle ankétot követően továbbgondolkodtak és azt kívánták elérni, hogy létrejöjjön egy központi hitelintézet, amely hitelezésre is képes. Károlyi irathagyatékában fellelhető egy dokumentum, amely egy ilyen intézet körvonalait dolgozta ki. „1. Hogy mindaddig míg a Pestmegyei Hitelszövetkezet képes lesz megfelelni a szövetkezeti törvénynek megfelelő alapon álló és létesítendő hitelszövetkezetek hiteligényeinek kielégítésére, a kisbirtokosok országos földhitelintézetén kívül kizárólagosan egyedül ezen szövetkezet legyen jogosítva. 2. Hogy részére a szövetkezeteknek a törvény szerint adandó teljes adó, bélyeg és illetékmentesség már most biztosíttassék. 3. Hogy jogosítva legyen a hitelszövetkezetektől visszaszámított váltók alapján kamatozó kötvények kibocsátására s ezen kötvények és szelvényeinek bélyeg, illeték és adó mentessége. 4. Hogy azon kiadványok fejében, mellyel a magyar kormány a törvénytervezet értelmében a központi igazgatóság vizsgálati költségeihez az esetben járulna, ha ezt a szövetkezetek tiszta jövedelmének e célra beszolgáltatandó 5%-a nem fedezné, ami különösen az első időben tetemes összegre rúgna, tekintve, hogy a szövetkezetek felülvizsgálatát a Pestmegyei Hitelszövetkezet vállalná magára, a Pestmegyei Hitelszövetkezet részére bizonyos évi átalány állapíttassék meg, vagy ezen szövetkezetnél a magas kormány részéről egy bizonyos megfelelő összegű kamat nélküli alapítvány tétessék. 5. Hogy a Pestmegyei Hitelszövetkezet működési körét az egész országra kiterjeszthesse.”⁹⁴

A Schmidt József által előkészített, majd 1893 márciusában megvitattott törvényjavaslatra válaszreakcióként Hajós és György kidolgoztak egy ellentervezetet: Törvényjavaslat a közérdekű hitelszövetkezetek állami támogatásáról.⁹⁵ Hajós kezdeményezésére meglehetősen szigorú feltételeket alakítottak ki a kötvénykibocsátási jog elnyeréséért, mellyel meg lehetne oldani a pénzügyi forrást.⁹⁶ Viszont ezt a javaslatot nem vitatták meg és nem került az országgyűlés elé.

⁹³ VÁRI 2008. 660.; VÁRI 2009. 379.

⁹⁴ HU-MNL-OL-P 389-5.-e/3.-No. 1. Károlyi Sándor II. Nagyméltóságú magyar királyi miniszterelnök úr! [Tervezet, név nélkül, cím nélkül, datálás nélkül.] Feltehetőleg 1893 márciusát követően.

⁹⁵ VÁRI 2009. 382.

⁹⁶ CS. HORVÁTH 1916. 106.

Menetközben egy új lehetőség bontakozott ki a hitelszövetkezet pénzügyi ellátását illetően. Ez egy teljesen civil, illetve gazdasági alapon történő kooperáció, amelyhez kevés köze van az államnak és Wekerlének vagy a PM-nek. Károlyi és Wekerle közösen egy tervezetet dolgoztak ki a Pestmegyei Hitelszövetkezet és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár együttműködéséről.⁹⁷ Bernát a *Hazánkban* agitál a fúzióért és erről Károlynak írt levelében Wekerlét kárhoztatja passzivitása miatt.⁹⁸ Arról, hogy mennyire sikeres volt a Károlyi-féle sajtópropaganda, egy példa Kristóffy József visszaemlékezéséből: „A modern gazdasági fejlődés tanulságaiból három igazságot szűrt le magának Károlyi Sándor. Az első az érdekképviseltek szervezésének mellőzhetetlen szükségessége, mely eszme annyira áthatotta, hogy szinte emberfeletti munkát fejtett ki a magyar mezőgazdák tömegének organikus összefoglalására, ami jórészen sikerült is neki. A második tanulság, amit Károlyi a gazdasági viszonyokból magának levont: a gyöngébb gazdasági exisztenciák védelme az önszegély által, melyet példanélküli áldozatkészséggel a szövetkezetek útján vélt elérhetni. Az agrárius sajtó szervezését tekintette harmadik nagy feladatának, s e téren valóban fényes siker koronázta fáradozásait. A vele folytatott eszmecserék nyomán sajnosan győződtem meg arról, hogy Károlyi Sándorban egy nagystílű, termékeny eszmékkel bíró államférfit veszített el az ország azáltal, hogy a guvernementális politikai pályától távol tartotta magát.”⁹⁹

A tervezett megállapodásról Hajós 1894. március 14-én értesítette a szövetkezet vezetőségét, amely egy delegációt küldött Wekerléhez az új intézmény jóváhagyásáért. Valamint állami forrásért lobbiztak a miniszterelnöknél, aki az új szervezet megalapításához, voltaképpen fúziójához áldását adta.¹⁰⁰

Hajós kezdeményezésére a Pestmegyei Hitelszövetkezet és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár együttműködése eredményeként 1894. május 24-én létrejött és felvette a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete nevet, amelynek elnöke Károlyi Sándor lett.¹⁰¹ Az igazgatóság tagjai a következők voltak: Batthyány Géza gróf, Bossányi László, Bernát István, Földváry Mihály alispán, Förster Aurél, Gullner Gyula, György End-

⁹⁷ VÁRI 2009. 383.

⁹⁸ HU-MNL-OL-P 389-4.-4/a.-No. 1. Károlyi Sándor II. Bernát István levele Károlyi Sándorhoz. Budapest, 1894. március 3.

⁹⁹ KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926.* Budapest 1927. 42.

¹⁰⁰ FEHÉR 2019. 245.

¹⁰¹ FEHÉR 2019. 245–246.

re, Hajós József, Hevesi Ödön, Károlyi Sándor gróf, Kléh István, Szerb György, Ugron Gábor, Viczián Ádám. Az intézmény alaptőkéje egymillió korona lett, s a tisztségviselők pénzdíjazásban részesültek.

Wekerle első miniszterelnökségének végóráiban – Bethlen András és Kállay Béni intrikái közepette –, amikor már tudva lévő dolog volt a színpalak mögött, hogy ő a megfelelő utód megtalálását követően távozni fog, beszélt a képviselőházban a szövetségi törvénnyel kapcsolatban 1894 novemberében.¹⁰² „Szóba hozatott még, t. ház, itt egy másik kérdés, amelyre vonatkozólag én választ nem adtam, és ez a hitelszövetkezetek kérdése. (Halljuk! Halljuk!) Nekem a t. házban többször volt szerencsém ezen ügyben nyilatkozni; egyik expozém alkalmával talán egy kissé hosszadalmasabban is foglalkoztam ezzel a kérdéssel s azt mondtam, hogy ez nemcsak mezőgazdasági kérdés, mert hisz a hitelszövetkezetek éppúgy érdekében állnak az iparnak, mint a mezőgazdaságnak, hanem igenis a hitelszövetkezeteknek nagyobb mérvű fejlesztését, rendszerességbe hozatalát politikai szükségnek ismertem el, ki is dolgoztattam már négy évvel ezelőtt egy javaslatot, melyet – gondolom – másfél éve újabban tanácskozás tárgyává tettünk s az érdekelt köröknek kölcsönös megnyugtatója mellett, mint olyant jeleztünk, mely bizonyos módosítások keresztülvitele után alkalmas leend arra, hogy a törvényhozás elé terjesztessék. Ezen javaslat arra volt fektetve, hogy a hitelszövetkezetek mai szervezetén igen csekély változtatást tegyünk; nem azt az álláspontot foglaltuk el, mintha a mai kereskedelmi törvényünk lehetetlenné tenné a szövetségek fejlődését, hanem azt az álláspontot, hogy a mai kereskedelmi törvényekben foglalt intézkedéseken túl célszerű lesz még némely más intézkedéseket is tenni, hogy a hitelszövetkezeti ügyet nagyobb mértékben fejleszthessük, rendszeresebb tagolatba hozhassuk, de a főszempont, t. ház, a hitelszövetkezetek hitelképességére volt fektetve, [...] Ezt a javaslatot nem terjesztettem elő azon egyszerű okból, mert időközben az igazságügyminiszter úr a kereskedelmi törvénynek a szövetségekhez és biztosító társaságokra vonatkozó részét revízió alá vette, a szövetségre vonatkozó részt tudtommal már ki is dolgoztatta, és így alkalmunk lesz e kérdéssel általánosságban foglalkozni.”¹⁰³ Ebben a beszédében számos más kérdéstről is szólt, ugyanakkor hátrította a felelősséget, illetve megosztotta azt más minisztériumok felé.

Pár nappal később az agráriusokat is meglepve Wekerle a Minisztertanácsban egy bank alapítására tett konkrét javaslatot, nevezetesen

¹⁰² HANÁK Péter: Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1959. 3–4. 297.

¹⁰³ *Kn* 1892. XX. kötet 380. ülés 1894. november 16. 247.

a Magyar Földművelés- és Közlekedésügyi Járadékbank (Agrárbank) létrehozására.¹⁰⁴ Az agrárkörök régóta panaszolták a rossz hitelviszonyokat, Wekerle lépéseket tett egy olyan pénzügyintézet létesítésére, amely főleg a kisgazdákat segítő mezőgazdasági hitelezéssel foglalkozna. A jegyzőkönyv részletesen tartalmazza a tárgyalások ismertetését, amelyek eredményeként a bécsi Union Bank ajánlatot tett egy mező- és erdőgazdasági, valamint közlekedési hitelezéssel foglalkozó budapesti bank alapítására. Wekerle felhatalmazást is kapott a további tárgyalásokra. Az intézet 12 millió forintos alaptőkével 1895 nyarán jött létre. Ez a bank kötvénykibocsátási joggal rendelkezett, és ezt kifogásolta Károlyi és Hajós, mivel az általuk „gründolt” Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete számára ugyanezt a jogosítványt kérték hónapokkal korábban. Vári úgy ítélte meg, hogy a bank ötlete és előkészítése már jóval az 1892. év végi Schmidt-féle törvénytervezet előtt felmerült és megindult.¹⁰⁵ Károlyi a parlamentben az Agrárbank ötletének nyilvánosságra kerülését követően felszólalt és hangsúlyozta, a profitorientált bank és hitelszövetkezeti mozgalom két különböző terület, nem kompatibilisek egymással.¹⁰⁶

Összegzés

Károlyi Sándor és Wekerle Sándor azonos módon vélekedtek a hazai parasztság és kisbirtokosok hitelezésének szükségességéről. Viszont e társadalmi réteg hitelhez juttatása tekintetében már ellentétes felfogással és különböző megvalósítási lehetőséggel rendelkeztek.

Szintén más véleményen voltak a szövetkezéssel és a szövetkezeti mozgalommal kapcsolatban. Jóllehet maga Károlyi magánvagyonából jókora összeget fordított a szövetkezeti mozgalom támogatására, az agráriusok mint jó gazdától, az államtól várták végső soron a szövetkezeti mozgalom gazdasági alapjainak megteremtését. Az állam viszont nem kívánta ezt tőkével támogatni. Károlyiék részéről még az Osztrák–Magyar Bank szerepe is felvetődött, de – mint láttuk – ettől Wekerle teljesen elhatárolódott, hiszen a jegybanknak nem voltak kereskedelmi banki lehetőségei, egyszerűen jogkörénél fogva más feladatokat látott el. Noha Wekerle és Károlyi munkálkodását bizonyos tekintetben azonos cél vezérelte, kettejük kapcsolata mégsem nevezhető gyümölcsözőnek és zökkenőmentesnek.

¹⁰⁴ HU-MNL-OL-K 27. MTJK 1894. november 20. 14. pont

¹⁰⁵ VÁRI 2009. 387.

¹⁰⁶ FEHÉR 2019. 248–249.

Sándor Károlyi vs Sándor Wekerle. The credit union movement between 1887 and 1895

ÁKOS KÁRBIN

The cooperative movement associated with the name of Sándor Károlyi had to scale many obstacles before it could incorporate as the Hangya Cooperative in 1898. This paper examines the challenges presented by the period before the foundation of the Hangya. The analysis starts with the passing of Act no. 36 of 1888 and concludes with the November 1894 cabinet motion on the Hungarian Farming and Transport Annuity Bank, a period corresponding to the tenure of Sándor Wekerle. During Wekerle's posts as parliamentary secretary of finance between 1887 and 1889, finance minister between 1889 and 1895 and prime minister between 1892 and 1895, several initiatives were put in practice affecting the cooperative movement. However there were countless arguments, counter-arguments and conflicts of interest between the parties involved, such as the agrarians and the cabinet, and great differences were present concerning principles and practical implementation.

The paper aims to trace the causes for the delay of the compensation or indemnification prescribed in the law by the government, or whether it was simply glossed over. What was the role of József Schmidt in the drafting of the bill? What happened at the finance ministry conference in March 1893 and afterwards? Why wasn't the bill put to the vote in the assembly? What was the role of the 1875 Commerce Act in the debates surrounding cooperatives?